

The fear of living for nothing strangles the will
Jackson Browne

Het lot is het leven
Laura Lepers

Philippe Lepers

Leve de dood?

Sterfelijk zijn in het YOLO-tijdperk

DAMON

Inhoud

Inleiding	9
1. Wie is er bang voor de dood (en waarom)?	17
1.1. Wat zou Darwin zeggen?	17
1.2. Freud & Co	26
1.3. Nagel, Schopenhauer	32
1.4. Kierkegaard, Heidegger	36
1.5. Doodsangst: de angst om niet meer te leven	40
2. Hoe de dood taboe werd	43
2.1. Het Gilgamesj-epos	43
2.2. Grieken en Romeinen	46
2.3. De Bijbel	53
2.3.1. Het Oude Testament	53
2.3.2. Het Nieuwe Testament	55
2.4. Van de middeleeuwen tot de twintigste eeuw: hoe de dood taboe werd (Philippe Ariès)	64
2.4.1. Fase 1	65
2.4.2. Fase 2	66
2.4.3. Fase 3	69
2.4.4. Fase 4	71
2.4.5. Enkele voorlopige vaststellingen	76
2.5. Jean Baudrillard: de dood in de spiegel van de productie	77
2.6. De burger en de dood	80
2.7. En vandaag? Het taboe voorbij?	85
Intermezzo	91
1. Leven vs. dood	91
2. Willen sterven	96

3. Leve de dood!	108
3.1. Camus als criterium	108
3.2. Vluchten kan niet meer?	110
3.3. <i>Melancholia</i> : vier mogelijke houdingen	113
3.4. Kurosawa's <i>Ikiru</i> en Heideggers 'Sein zum Tode'	116
3.5. <i>Mr. Nobody</i> : eindigheid en betekenis	123
3.6. Streven naar onsterfelijkheid, een belachelijk idee?	125
3.7. De vrolijke atheïst en de dood van de ander	130
3.8. Vreemd mooi	137
3.9. Besluit	140
4. Zin in het YOLO-tijdperk – genieten als oplossing?	142
4.1. Prediker	142
4.2. Aristoteles: genot als doel?	145
4.2.1. Aristoteles over genot in zijn <i>Ethica</i>	145
4.2.2. Hoger en lager genot	148
4.2.3. Genot als bijverschijnsel?	150
4.3. Epicurus	154
4.4. Enkele andere visies in kort bestek	162
4.4.1. Het christendom	162
4.4.2. Pascal	165
4.4.3. Kierkegaard	166
4.4.4. Levinas	167
4.4.5. Besluit	168
4.5. Genieten in de consumptiemaatschappij	169
4.6. Michel Onfray: de filosoof van het hedonisme	177
4.7. Besluit: genieten, ja of nee?	183
Uitgeleide	186
1. Zin vs. nut	186
2. De neutrale blik	193
3. En de dood dan? (het ene niet zonder het andere)	199
Bibliografie	205
Register	213

Inleiding

Ik had dit boek eerst ‘Na het hiernamaals’ willen noemen, wat een enigszins misleidende titel zou zijn geweest en ook ietwat vreemd, want is het hiernamaals niet sowieso een soort eindpunt waar niets meer na komt?

In de traditionele christelijke visie wordt het hiernamaals inderdaad voorgesteld als wat na het aardse leven komt en dan vervolgens eeuwig blijft duren. Dat met ‘eeuwig’ soms ook ‘buiten de tijd’ bedoeld wordt, zoals Augustinus al zei, maakt wat dat betreft niet zoveel uit.¹ Normaal gezien kan er dan na dat hiernamaals niet nog iets anders komen. Wat de ‘reïncarnatieleer’ betreft, daar gelooft men eerder dat iemand na zijn ‘ondermaanse’ leven opnieuw, in een ander lichaam een leven op aarde gaat leiden. Dat nieuwe leven is dan eigenlijk geen echt ‘hiernamaals’. Weliswaar menen bijvoorbeeld boeddhisten dat aan die kringloop, die zij ‘samsara’ noemen, een einde kan komen in het zogenaamde ‘paranirvana’ (of ‘paranibbana’), de toestand waarin Boeddha terecht kwam na zijn dood. Dat komt dan beter overeen met een vorm van ‘hiernamaals’, maar ook in dat geval volgt daar verder niets anders op.

In dit boek wil ik, voor alle duidelijkheid, niet stellen dat er wél iets na dat hiernamaals komt, in welke vorm dan ook. Hier gaat het in de eerste plaats om het nadenken over de toestand na *het geloof* in het hiernamaals. We gaan van de veronderstelling uit dat mensen eeuwenlang geloofd hebben in een leven na de dood, maar dat die voorstelling steeds meer aan geloofwaardigheid heeft ingeboet. Cijfermateriaal bevestigt dat ook. Al eind jaren zestig bleek uit sommige enquêtes dat mensen zelfs meer geneigd zijn te geloven in het bestaan van God dan

1 “(...) terwijl in de eeuwigheid niets voorbijgaat, maar de eeuwigheid geheel tegenwoordig is, welke algehele tegenwoordigheid geen tijd heeft” (Augustinus, 1997, p. 270 – Belijdenissen XI, 13).

in een hiernamaals.² De meest recente ‘God in Nederland’-enquête (2015) laat echter iets anders zien: nog slechts 23% van de ondervraagden gelooft in een leven na de dood, terwijl dat in 2006 nog 40% was, maar het aantal ‘theïsten’ is kleiner: 14%. Dat verschil was er ook al in 1966 en bleef ook bestaan in 1979, 1996 en 2005: steeds waren er in Nederland meer mensen die geloofden in ‘een leven na de dood’ dan ‘in God of een hogere macht’, maar het aantal mensen dat denkt dat er een hiernamaals is, daalt dus onmiskenbaar.³

Het kan vreemd lijken dat er enquêtes zijn waaruit blijkt dat men eerder geneigd is in God te geloven dan in een leven na de dood, want traditioneel gezien behoort de gedachte dat God mensen na de dood op een of andere manier laat verder leven – of het nu in de hemel, de hel of ‘ergens anders’ is – tot de inhoud van het christelijk geloof en gaat het geloof in God dus samen met de overtuiging dat de dood niet het einde is. Maar blijktbaar is de idee dat we na onze dood voortbestaan voor sommigen nog ongeloofwaardiger dan de gedachte dat er een God bestaat.

We kunnen ons daar iets bij voorstellen, als we uitgaan van de nogal empirische mentaliteit die onze huidige cultuur beheerst: eerst zien en dan pas geloven; wat we niet zien is er ook niet. En wat we zien, is dat een lichaam na de dood desintegreert, als het al niet verast wordt. Van een mens blijft zo te zien weinig of niets over, dus lijkt het nogal onaannemelijk dat hij op een of andere manier na zijn overlijden verder bestaat. We kunnen uiteraard zeggen dat we God ook niet zien en dat het – zo beschouwd – even onaanvaardbaar is in zijn bestaan te geloven. Dat zal vanzelfsprekend juist evenzeer een reden zijn waarom steeds minder mensen accepteren dat er een God is. Maar we hebben hem ook niet zien verdwijnen, zoals we een dood lichaam zien opgaan in ‘stof en as’. Dat laat dan nog enigszins de mogelijkheid open dat hij er op een of andere manier toch (altijd nog) is. God is altijd onzichtbaar geweest.

2 Vergote, 1984, pp. 64-65. Ook bij de Franse historicus Philippe Ariès komt dit terug: “Als men op opinieonderzoeken mag afgaan, dan komt dit loslaten van de band tussen geloof en toekomstig leven in het midden van de 20ste eeuw ook bij de christenen zelf voor” (Ariès, 1987, p. 491). Hij schrijft verderop echter ook: “En toch is uit waarnemingen, tussen 1965 en 1972 bij 360 stervende personen gedaan, vastgesteld dat 84% van hen de mogelijkheid van een voortbestaan aannam, tegen slechts 33% van de controlegroep” (p. 599).

3 Bernts en Berghuijs, 2016, pp. 64-69.

Maar zoals gezegd is het dus zo, dat de ‘God in Nederland’-onderzoeken het eerder voor de hand liggende tonen, namelijk dat men gemakkelijker geneigd is te geloven in een leven na de dood dan in God. Dan zouden we kunnen denken dat het geloof in God dus wél samengaat met het geloof in het hiernamaals. Maar zo simpel blijkt het ook weer niet te zijn: 29% van de katholieken, 16% van de leden van de Protestantse Kerk Nederland, 6% van de leden van kleine protestantse kerken en 21% van de ‘ongebonden gelovigen’ verklaart namelijk niet te geloven in een leven na de dood.

Het valt niet helemaal uit de enquête op te maken, maar we zouden kunnen vermoeden dat voor sommige mensen het geloof in God steeds ongeloofwaardiger is geworden, maar dat zij toch nog in een soort leven na de dood geloven, zij het dan op een minder conventionele manier: niet in hemel of hel, maar wel in reïncarnatie of voortbestaan van de geest of ziel. De cijfers bij de ‘ongebonden gelovigen’ en ‘ongebonden spirituelen’ (mensen die zichzelf niet als kerklid of ‘gelovig’ betitelen, maar wel als ‘spiritueel’) lijken dat te suggereren, maar omdat de specifieke vraag niet is opgenomen, blijft dit toch eerder speculatie.

De ondertitel van dit boek suggereert dat er een probleem ontstaat zodra we niet meer geloven in een leven na de dood en dat onze tijd daar een oplossing voor heeft bedacht. We zijn in het ‘YOLO-tijdperk’ (‘You Only Live Once’) terechtgekomen.

We kunnen ons echter de vraag stellen of we überhaupt wel meer dan één keer kunnen leven. Er lijken namelijk maar twee mogelijkheden te zijn in het geval we na ons overlijden op een of andere manier toch nog leven. De eerste is dat we ons in dat volgende leven niets meer herinneren van het vorige leven. In dat geval zullen we niet zeggen dat we voor een tweede keer leven. We zullen simpelweg denken dat we ons eerste en tot nu toe enige leven leiden. Maar als we ons wél ons vorig leven herinneren, zullen we waarschijnlijk het gevoel hebben dat we *verder* leven. Het zich herinneren veronderstelt immers dat we de indruk hebben nog steeds dezelfde persoon te zijn. Ook dan leven we dus niet een tweede keer, maar zetten we ons eerdere leven voort, zij het op een andere manier.

Dat laatste geval doet denken aan wat ons eigenlijk dagelijks overkomt. Iedere avond slapen we in, verliezen we ons bewustzijn, worden

we 's morgens weer wakker en zetten ons leven dan voort zoals we het de vorige dag 'on hold' gezet hadden. Op die manier zouden we kunnen zeggen dat we eigenlijk elke dag sterven en verrijzen. Die gedachte was ook al opgekomen bij Bert Keizer maar is door Paul van Tongeren bestreden. Die schrijft in zijn boek *Willen sterven*:

Dat is ook het verschil tussen dood-zijn en slapen, in tegenstelling tot wat Bert Keizer suggereert (2018, p. 82: 'Dat je je eigen dood-zijn niet meemaakt is net zo verrassend als het feit dat je nooit slaapt [...] want wie zegt "Hé, ik slaap!", die is wakker.'). Hoewel ik inderdaad niet kan zeggen 'ik slaap' tenzij ik niet slaap, is het 'ik' niet afwezig in de slaap. Zowel het ontwaken uit, de herinnering aan en vooral de dromen in de slaap laten dat zien.⁴

Het probleem met Van Tongerens kritiek is dat als ik ontwaak of me de slaap herinner (als dat al kan), ik juist *niet* slaap. En dromen, waarin we ons er overigens niet altijd van bewust zijn dat we slapen, doen we ook niet altijd terwijl we slapen. Vandaar de uitdrukking 'een droomloze slaap'.⁵ Met andere woorden, ik denk dat Bert Keizer gelijk heeft als hij bedoelt dat we tijdens onze slaap minstens vaak ons bewustzijn totaal verliezen. In dat opzicht is dat precies hetzelfde als dood zijn. Niet voor niets zijn bij Hesiodus Thanatos (Dood) en Hypnos (Slaap) tweelingbroers, beiden zonen van Nyx, de godin van de nacht.⁶ En bij Arthur Schopenhauer, de filosoof voor wie de levenswil de allesbepalende grond van de hele werkelijkheid is, lezen we in zijn hoofdwerk, *Die Welt als Wille und Vorstellung* (= WWV):

Zolang hij voortduurt, verschilt de diepe slaap in geen enkel opzicht van de dood (...); alleen met het oog op de toekomst, namelijk het ontwaken.⁷

4 Van Tongeren, 2018, pp. 37-38. Met verwijzing naar: Keizer, B. (2018). *Nieuw licht op een zelfgekozen dood*. Amsterdam: Ambo/Anthos.

5 Wetenschappelijk gezien zal men zeggen dat we altijd dromen tijdens onze slaap maar ons dat niet altijd herinneren. Vanuit fenomenologisch standpunt gezien is die stelling echter onhoudbaar.

6 Cf. Hesiodos, 2002, p. 59 (T 211-212).

7 Schopenhauer, 1986, Deel I, pp. 383-384 – WWV I § 54. Voor de Nederlandse vertaling van de fragmenten uit *Die Welt als Wille und Vorstellung* heb ik mij

Daarom is het ergens wel vreemd dat we, als we inslapen, niet de angst kennen om nooit meer wakker te worden. We vertrouwen er blijkbaar gemakkelijk op dat we wel weer uit die bewusteloze toestand zullen ontwaken. En als we dat doen, hebben we dus niet het gevoel nog eens een keer te leven. We ervaren het als: gewoon weer doorgaan met leven.

Daarmee zien we weliswaar nog even af van het feit dat sommige mensen wel degelijk bang zijn om in te slapen uit schrik niet meer te zullen ontwaken. In de roman *Het satijnen hart* van Remco Campert bijvoorbeeld, heeft het hoofdpersonage, de oude kunstenaar Hendrik van Otterlo, soms last van die angst:

Ik heb niet aan de verleiding om te gaan slapen toegegeven. Ik geloof niet in die recupererende slaapjes. Op mijn leeftijd kun je er makkelijk in blijven. Je kunt de dood niet tegenhouden maar je hoeft hem nu ook weer niet uit te lokken.⁸

Of, zoals Marieke Lucas Rijneveld het in haar gedicht *De slaap van de rede* zegt:

wie niet slaapt hoeft tenminste niet bang te zijn dat er van wakker worden niets meer komt.⁹

De ondertitel van dit boek laat uitschijnen dat er een probleem opduikt zodra we niet meer in een leven na de dood geloven én dat we daar in onze tijd een ‘oplossing’ voor hebben bedacht. Dat probleem luidt vanzelfsprekend dat als we niet meer geloven in een hiernamaals, ons leven uitmondt in het niets. De vraag is dan of dat niet met zich meebrengt dat dit bestaan uiteindelijk volstrekt zinloos is. En het antwoord klinkt als volgt: in dat geval best zoveel mogelijk van dit ene leven genieten. Vermoedelijk is voor heel wat mensen deze YOLO-filosofie

in eerste instantie gebaseerd op de vertaling uit 1997 (cf. Schopenhauer, 1997), maar die dan zelf, waar het volgens mij nodig was, bijgewerkt. Vgl. ook “Dood is een lange slaap. Slaap is een korte dood”, deel van een tekst van Friedrich von Logau, waarop Haydn een canon componeerde (cf. Munnik, 2013, p. 80).

8 Campert, 2006, p. 109.

9 Rijneveld, 2015, p. 17.

hun lapidair geformuleerde levensvisie: je leeft maar één keer, profiteer er dus maar best maximaal van.

Daarmee, en met het voorgaande, worden meteen een aantal vragen opgeroepen die voor een groot deel het programma van dit boek bepalen:

- Is de dood echt iets om bang voor te zijn? Hoe zit het met de doodsangst?
- Als we niet meer geloven in een leven na de dood, maakt dit ons leven dan zinloos of hoeft dat niet zo te zijn?
- Kan ‘zoveel mogelijk genieten’ een valabele manier zijn om ons leven zin te geven?

Deze ‘hoofdvragen’ bergen allerlei subvragen in zich. En de pogingen om die grote vragen te beantwoorden leiden gemakkelijk tot nieuwe problemen, die we dan vervolgens zullen moeten proberen op te lossen.

Het hele project is eigenlijk vooral ingegeven door de vaststelling dat heel wat mensen – filosofen, psychologen, filmmakers, romanciers, maar ook ‘gewone’ mensen – allerlei pogingen ondernemen om toch maar aan te tonen dat het leven volstrekt *niet* zinloos wordt zodra je er de eindigheid van accepteert, volgens sommigen zelfs integendeel. Het probleem wordt dan opgelost door te zeggen dat het juist beter is dat we sterfelijk, eindig zijn: ‘Leve de dood!’ We zullen ons echter afvragen of al pogingen wel overtuigend zijn.

In de winter van 2019-2020 rijpte het plan om dit allemaal in boekvorm uit te werken. Toen kon ik nog niet vermoeden dat de coronacrisis het thema bijzonder acuut zou maken. We kunnen daarbij natuurlijk denken aan het feit dat het grote aantal sterfgevallen de doodsdreiging onmiskenbaar heeft doen toenemen, maar ook andere zaken hebben ermee te maken.

Denken we in de eerste plaats maar aan de protesten die op heel wat plaatsen rezen tegen strenge coronamaatregelen. Die maakten het mensen namelijk erg moeilijk om te genieten van het leven. Ilya Leonard Pfeijffer bijvoorbeeld deed tijdens de lockdown in het voorjaar 2020 nogal klagerig in zijn columns in *De Standaard*, omdat hij niet meer op een terrasje zijn espresso kon gaan drinken of in zijn favoriete restaurants kon gaan eten. Op 14 maart schreef hij:

Ik heb razendsnel een routine ontwikkeld om op vele meters afstand te blijven van mijn stadsgenoten. Maar de pleintjes in de zon heugen mij, de volbloed koffie en de dansende gesprekjes. Dit grauwe bestaan is een schimmige en onwaardige afspiegeling van dat kleurrijke leven, dat steeds meer begint te lijken op een lang vervlogen herinnering. Niet leven is moeilijk.

Als we ervan uitgaan dat genieten dit leven zinvol kan maken, wat moeten we dan als genot verboden wordt? Blijft er dan nog wel iets over? Zo zien we dan dat er mensen zijn die liever blijven genieten, met alle risico's op boetes en besmetting van dien, denken we maar aan de geheime 'lockdownparties'. Liever een kort leven mét genot, dan een lang leven zonder. Live free or die, zoals het motto van de staat New Hampshire luidt? De logica van het YOLO-tijdperk 'na het hiernaamaals' manifesteert zich dus ook, of misschien zelfs bij uitstek, in tijden van pandemie ...

Ik heb overigens met veel plezier gewerkt aan dit onderzoek, waarvan de uitkomst me vooraf nog niet duidelijk was, zodat het een spannend proces bleef. Ik moet hier zeker Jenny van de Laar en John van Gortel van Uitgeverij Damon danken voor hun vertrouwen in dit project en beslist ook Jan Timmerman, voor zijn tekstcorrecties en inhoudelijke suggesties. Verder ook Bertin Deneire, die ook een deel van de tekstcorrectie voor zijn rekening nam en Helena, voor de suggestie om Gustav Klimts *Levensboom* te gebruiken voor de kaft.

I. Wie is er bang voor de dood (en waarom)?

I.I. Wat zou Darwin zeggen?

Is het niet 'doodnormaal' om bang te zijn voor de dood? Het woord 'doodnormaal' suggereert al dat er niets normaler is in het leven dan dat we zullen sterven. Maar toch volgt daar blijkbaar niet zomaar uit dat we dit gegeven aanvaarden of er ons verder, schouderophalend, geen zorgen over maken. In dat verband is het liedje 'Na de dood', waarmee Freek de Jonge in 1997 een hit had en dat een bewerking is van Bob Dylans 'Death Is Not the End', instructief. Hieronder een van de versies van de tekst:

Of je christen, zenboeddhist bent, islamiet of jood.
Er is leven, er is leven na de dood
Zet dus je tentje op in Mekka, bid vol vuur Allah is groot,
Er is leven, er is leven na de dood

Na de dood, na de dood
Er is leven, er is leven na de dood.

Laat het milieu de kolere krijgen, leve de CO₂ uitstoot
Er is leven, er is leven na de dood.
Rij dus rustig door oranje en geef extra gas bij rood.
Er is leven, er is leven na de dood.

Na de dood, na de dood
Er is leven, er is leven na de dood.

Volgens mijn vader in de hemel is het alle dagen feest
En mijn vader kan 't weten, want die is er geweest

1. *Wie is er bang voor de dood (en waarom)?*

Steek je snikkel zonder rubber, in een hetero of een poot
Er is leven, er is leven na de dood
Als je weg wilt uit Tirana, neem dan voor de gein de boot.
Er is leven, er is leven na de dood

Na de dood, na de dood
Er is leven, er is leven na de dood.

Heb je je doodsangst overwonnen, is het alle dagen feest.
Dus vandaag maar vast begonnen, voor je 't weet ben je er
geweest.

Wat kon Seedorf nou gebeuren
Toen hij van elf meter schoot?
Er is leven, er is leven na de dood.

Na de dood, na de dood
Er is leven, er is leven na de dood.

Ondanks het feit dat dit lied alom bekend is geworden, kunnen we vermoeden dat heel wat mensen de boodschap ervan niet echt hebben begrepen. Bij de reacties op YouTube bijvoorbeeld staan haast alleen dingen als: 'Geweldig!', 'Leuk!', 'Echt om te lachen!' en veel andere nietszeggende commentaren. Een enkele keer zelfs 'En het klopt nog ook denk ik'. Maar wat Freek de Jonge uiteraard heeft willen zeggen is dat iedereen die beweert te geloven in een leven na de dood, in zijn of haar manier van leven, in allerlei dagelijkse gedragingen en reacties, laat blijken daar juist fundamenteel aan te twijfelen. Waarom zouden we immers op allerlei manieren ons best doen om niet te sterven als we toch geloven dat de dood niet het einde is? In die zin ridiculiseert deze song het geloof in een leven na de dood. Maar bovendien suggereert de tekst dat angst voor de dood heel normaal is, 'natuurlijk' zelfs.

Zijn we dan 'van nature' bang voor de dood? Als dat zo is, zou men daarover vanuit darwinistisch perspectief iets moeten kunnen zeggen. En dat lijkt ook wel zo te zijn. Laten we veronderstellen dat er lang geleden, in de oertijd, twee soorten mensen waren: de ene mét doodsangst en de andere zonder. Dan is het logisch dat de eerste meer

overlevingskansen had dan de tweede. Een prehistorische mens die rustig blijft toekijken als een roofdier hem nadert, zal het niet lang uithouden en niet zoveel kansen meer hebben om zich verder voort te planten. De mensen zonder doodsangst (als die al ooit bestaan hebben), zijn dus uitgestorven en wij stammen allemaal af van de groep mét doodsangst en hebben die eigenschap van hen geërfd. Zo lijkt angst voor de dood dus een natuurlijke zaak.

Maar zo simpel ligt het toch ook weer niet. Het eerste probleem is dat als we ons afvragen of er überhaupt wel mensen zonder doodsangst hebben bestaan, wat niet zo vreemd is, omdat we ook bij dieren angst voor de dood vaststellen. Dieren die zich niets aantrekken van gevaar zullen ook niet veel kans hebben om te overleven. En aangezien de mens uit het dierenrijk is ontstaan, lijkt het evident om te veronderstellen dat hij van meet af aan die eigenschap heeft gehad.

Maar hebben dieren wel doodsangst? Als we het over doodsangst hebben, gaat het immers om het gegeven dat we door een angstig gevoel beheerst worden zodra we denken aan onze sterfelijkheid. Het is niet bepaald waarschijnlijk dat dieren ooit dergelijke gedachten hebben (als ze überhaupt al kunnen denken). Dieren, zelfs de meest ontwikkelde soorten, zijn zich niet bewust van hun sterfelijkheid. Wanneer we het dus over 'natuurlijke doodsangst' hebben, dan bedoelen we dus eigenlijk iets anders dan wat er letterlijk staat. We bedoelen ermee dat we van nature beschikken over een aantal reflexen in gevaarlijke situaties. Die vergroten inderdaad onze overlevingskansen. Als er ooit een soort mensen (of dieren) geweest is die dergelijke reflexen niet had, dan zou dié inderdaad al heel lang geleden uitgestorven zijn. Maar over doodsangst hebben we het tot nu toe dus eigenlijk nog niet gehad.

Vanuit de evolutionaire psychologie blijkt dat de kwestie heel wat gecompliceerder is dan bij een eerste, oppervlakkige benadering zou kunnen lijken.¹ Zo is het bijvoorbeeld eigenlijk niet per se nodig dat individuele exemplaren van een soort altijd alles doen om in leven

1 Ik baseer mij hier vooral op een artikel van Lee Kirkpatrick (William & Mary universiteit in Williamsburg VA) en Carlos Navarrete (Michigan State universiteit in East Lansing MI) uit 2006. Zij willen daarin vooral de zogenaamde Terror Management Theory (TMT) te weerleggen, die stelt dat doodsangst een verlamrend effect heeft en de evolutie er daarom toe heeft